

İMAM NEVEVÎ'NİN GÖZÜYLE *SAHÎH-İ BUHÂRÎ* SAHÎH AL-BUKHÂRÎ FROM THE PERSPECTIVE OF İMÂM NAWAWÎ

Geliş Tarihi: 31.01.2021 Kabul Tarihi: 01.03.2021

✉ MUHAMMET BEYLER
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0003-4088-0981
muhammet.beyler@yalo.edu.tr

ÖZ

Bu makalenin amacı Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye bakışını bir bütün halinde sunmaktır. Çalışmada Müslümanlarca en güvenilir hadis kitabı olarak kabul edilen İmam Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* isimli eserine, 7. (13.) yüzyılın önde gelen âlimlerinden biri olan ve fıkıh ile hadis ilimlerinde otorite olarak kabul edilen Nevevî'nin bakışı bizzat onun eserlerinden hareketle incelenmiştir. Önce Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî* hakkındaki görüşleri, onun tam adı, telifi, yöntemi, hadislerinin tekrarı, sayısı, hükmü, hakkındaki icmâ, bilgi değeri, hadis kaynakları içerisindeki yeri, *Sahîh-i Müslim* ile mukayesesi ve bir kitap olarak rivayeti başlıkları altında incelenmiş, ardından onun Buhârî müdafaasından söz edilmiş, son olarak da bunlara yönelik itiraz ve tenkitler ele alınarak değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonucunda Nevevî'nin gözünde *Sahîh-i Buhârî*'nin ayrı bir yerinin olduğu, onun daha önce *Sahîh-i Buhârî* hakkında oluşan birikimi süzgeçten geçirip kimi katkılarda bulunmak suretiyle kendisine göre insicamlı bir bakış oluşturmaya çalıştığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, *el-Câmiu's-sâhîh*, Nevevî.

ABSTRACT

The purpose of this article is to present the Sharaf al-Nawawi's view of *Sahîh al-Bukhari* as a whole. In the study, the view of Nawawi, one of the leading scholars of the 7th (13th) century and regarded as an authority in fiqh and hadith knowledge, to Imam Bukhari's work named *al-Jami al-Sahih*, which is accepted as the most reliable book after the Quran by Muslims, was examined based on his works. In the article firstly Nawawi's views on *Sahîh al-Bukhari* are examined under the headings of his full name, methods, repetition, number, decree of his hadiths, information value, its place in hadith sources, comparison with *Sahîh al-Muslim* and narration as a book, then his defence on Bukhari was mentioned, and finally the objections and criticism of against them were discussed and evaluated. As a result of the research, it was concluded that *Sahîh al-Bukhari* has a special place in the eyes of Nawawi, and that he tried to form a coherent view according to him by filtering the previous accumulation of and making some contributions.

Keywords: Hadith, Bukhari, *Sahih al-Bukhari*, *Al-Jami al-Sahih*, Nawawi.

SAHÎH AL-BUKHÂRÎ FROM THE PERSPECTIVE OF İMÂM NAWAWİ

SUMMARY

Imam Bukhârî's (d. 256/870) *al-Jami al-Sahih*, which is regarded as the most authentic book after Quran, shows a great interest and relevance in the Islamic world that has not been given to any book after the Quran has seen. It has been read for various purposes throughout history, and in the 3rd (9th) century, studies that dealt with different angles began to be carried out, and these have continued until today. Here in this article the view of Sharaf al-Nawawi (d. 676/1277), one of the leading scholars of the 7th (13th) century, towards Sahîh al-Bukhârî has been studied and analyzed. Nawawi, besides his position in knowledge of Hadith, is a scholar who made a special effort for Bukhârî. He is the scholar who read the Sahîh al-Bukhârî from his teachers with his commentary, then he thought them by explaining the hadith and dwelling the issues related to them and also wrote a commentary on him. The fact that he was a scholar who made a special effort on Bukhârî makes what he said about Sahîh al-Bukhârî very important. In the article it is aimed to present the Sahîh al-Bukhârî as a whole through the eyes of the Imam Nawawi. In order to determine his point of view, his Bukhârî commentary was completely read, and the relevant parts of the books of Al-hadith called *Irsadu-tullâbi'l-hakâik* and *at-Taqrîb –wat-Taiseer* were read, and other works were scanned. In the article, first of all, Nawawi's views on Sahîh al-Bukhârî were determined and presented. According to him, the full title of Bukhârî's work, briefly referred to as "al-Sahîh", is *Al-jamiul-musnadul-sahihul-mukhtasar-min umure Rasulullah- sallallahu-alaihi- wa sallam and sunanihi and aiyyamihi*. Bukhârî wrote his work in sixteen years, choosing from six hundred thousand Hadiths and in Makkah, Medina and Basra, where he traveled primarily to Bukhara. The arrangement of the part of the Sahih is original and no one listed them like him before Bukhârî. Since he mainly aimed to make decrease and to mention evidence about them, he tried to repeat the Hadiths in many different places which made it difficult to reach the Hadith.

In the Sahîh al-Bukhârî, there are 7275 Hadiths with repetitions and approximately 4000 Hadiths without repetition. The suspects, allies and witnesses are not included in this scope. However, he paid attention to the distinction between retribution and "tamriz

sigâ" (statements used when one wants to emphasize the weakness of the source of a Hadith) while mentioning pending Hadith. The soundness of his Hadith is determined by the consensus of the Ummah and it is necessary to act with them. Knowledge refers to those who are devoted to Hadith and even absolutely in all sciences are the Sahih al-Bukhârî alone with Muslim and there are no similar ones. In addition, it is the Sahih al-Bukhârî which is first classified among the works containing only sound hadiths. When it comes to the comparison between al-Bukhârî and Muslim's Sahîh facts, the work of al-Bukhârî is richer in more sound and useful information, as a matter of fact, the majority of scholars think so and this is the preferred opinion. On the other hand, Sahîh Muslim is not without merit. Contrary to al-Bukhârî, he made it possible to easily access with its various madhhabs and different words, in a single appropriate place. One thousand people listened to it (sema' way) and it was reported as a trustee from its author, and Firabri's (d. 320/932) became famous among his narrations. The hesitations he directed are not in a nature that would harm the soundness of the hadiths.

An important part of his views on Sahîh al-Bukhârî is in harmony with the scientific knowledge formed before him on this subject, Ibnus-Salâh (d. 643/1245). However, the originality of the arrangement of the parts of the al-Sahîh, the solution he brought to the contradictory rumors about where he was written, and some issues he brought to the agenda, as far as we can see, he intended to draw out provisions in his work and cite evidence about them. In addition, he sometimes made radical objections to view of previous scholars, especially Ibnus-Salâh, as the information value of Sahihain Hadiths (al-Bukhârî and Muslim), and correct some views such as the fallacy that the first work that collected authentic-only Hadiths was Sahîh al-Bukhârî. Especially the matter of knowledge value of Sahîhain Hadiths has not been addressed without taking his opinion into consideration.

As a result, the Sahîh al-Bukhârî has a special place in the eyes of Imam Nawawi, his approach to him is largely in harmony with previous experience, while making his view, he does not imitate him as he is, but has filtered some of them by criticizing and correcting them, and it is possible to say that he made some important additions and that there were some justified criticisms of his opinion and approach.

GİRİŞ

İmam Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahih*'i, İslâm dünyasında büyük bir ilgi ve alakaya mazhar olmuştur.¹ Müellifi Buhârî'den doksan bin kişinin dinlediği (semâ') bu eser,² tarih boyunca muhtelif amaçlarla okunagelmiş,³ daha tasnif edildiği 3. (9) asırda üzerine yapılmaya başlayan çalışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Bu meyanda istihrâc, istidrâk, şerh, hâşiye, ta'lik gibi genel çalışmaların yanı sıra onun müşkil kelimeleri, sülâsiyyâtı, bab başlıkları, muallak rivayetleri, hatmi, râvileri, fihrist ve etrâfi, tarihi, nüshaları, problemleri gibi özel yönlerini inceleyen eserler kaleme alınmıştır.⁴

Buhârî'yi farklı açılardan ele alan bu birikimin insicam içerisinde bir araya getirilip toplu bir bakış inşa edilmesi önem arz etmektedir. Diğer taraftan önemli ilim adamlarının *Sahih-i Buhârî*'ye bakışlarının tespit edilip ortaya konması tarih boyunca Buhârî'nin nasıl algılandığını bir bütün olarak görme imkânı sağlayacaktır.⁵ İşte bu makalede 7. (13.) yüzyılın önde gelen

¹ M. Yaşar Kandemir, "Sahihayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998), 335.

² Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 2/328.

³ Tarihte *Sahih-i Buhârî*'nin ilmî amaçlar dışında okunduğu diğer yerler hakkında bilgi için bk. Kandemir, "el-Câmiu's-sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/117-118.

⁴ *Sahih-i Buhârî* üzerine yapılan çalışmalar için bk. Muhammed İsâm Arâr el-Hüseynî, *İthâfü'l-kârî bi-ma'rifeti cühûdi ve a'mâli'l-ulemâi alâ Sahihî'l-Buhârî* (Dımaşk: el-Yemâme, 1407/1987); Kemal Sandıkçı, *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991).

⁵ Tarihte Buhârî'nin nasıl algılandığına dair bir çalışma için bk. Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 73-97.

âlimlerinden biri olan ve fıkıh ile hadis ilimlerinde otorite olarak kabul edilen Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Sahîh-i Buhârî*'ye bakışı ele alınıp incelenecektir.⁶ Nevevî, hadis ilminin birçok alanında eser kaleme almış olması yanında Buhârî'ye özel emek vermiş bir âlimdir. O, başta Ebü'l-Ferec İbn Kudâme (ö. 682/1283) olmak üzere birçok hocadan hadis semâ'ında bulunmuş,⁷ İbrâhim b. Îsâ el-Murâdî el-Endelüsî'den (ö. 668/1269) *Sahîh*'in büyük bir kısmını ve Humeydî'nin (ö. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ının çoğu başlıklarını hadislerin şerhleriyle birlikte okumuş,⁸ ayrıca Buhârî'yi Eşrefiyye Dârülhadisi'nde "semâ ve bahs" üzere okutmuştur.⁹ Meşhur Müslim şerhi ve tamamlanmamış bir Ebu Dâvûd şerhinden başka Buhârî üzerine de şerh yazmıştır. Onun ancak *Sahîh-i Buhârî*'nin üçüncü kitâbı olan "İlim" bölümüne kadar gelebildiği bilinen şerhinden¹⁰ başka, daha kısa olup *et-Telhîs* adını verdiği yine tamamlanamamış ikinci bir şerhinin de bulunduğu yakın dönemde tespit edilmiştir.¹¹

Makalede önce onun Buhârî'nin *Sahîh*'i hakkındaki görüşleri tespit edilip sunulacak, ardından *Sahîh-i Buhârî*'yi müdafaası anlatılacak,

⁶ Görebildiğimiz kadarıyla bu konuyla doğrudan ilgili herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Dolaylı olarak ise Ali Ekinci tarafından hazırlanan *Nevevî'nin (ö. 676/1277) et-Telhîs'indeki Hadîşçiliği* isimli çalışma (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016) bulunmaktadır.

⁷ Ali b. İbrâhim b. Dâvûd İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibîn fi tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*, nşr. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428-2007), 62; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebü Bekr es- Süyûtî, *el-Minhâcû's-sevî fi tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*, nşr. Ahmed Şefik Demc (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1408/1988), 40-41.

⁸ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibîn*, 59.

⁹ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibîn*, 61.

¹⁰ Nevevî'nin bilinen bu şerhi, *Şerhu'l-Allâme en-Nevevî* (Kahire: el-Matbaatü'l-Müniriyye, 1348/1929, Kaştallânî'nin *İrşâdü's-sâri* ve Sıddîk Hasan Han'ın *Avnü'l-bârî*'siyle birlikte *Şurûhu'l-Buhârî* adı altında), *Telhîs* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dımaşk: Dâru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1418/1997; nşr. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008) ve *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Abdullah b. Ömer ed-Dümeycî, b.y.: y.y., 1429/2008) isimleri altında birkaç defa neşredilmiştir. Makalede son baskı olan Dümeycî'nin neşri kullanılmıştır. Söz konusu şerhin mukaddimesi de Ali Hasan Ali Abdülhamid tarafından *Mâ temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts) adıyla ayrıca neşredilmiştir.

¹¹ İlk şerhin nâşirlerinden biri olarak yukarıda sözü geçen Dümeycî, Nevevî'ye ait ikinci bir şerhin müellif hattı nüshasını bulduğunu söylemiştir. Onun verdiği bilgiye göre bu eserinde Nevevî, daha önce başlayıp tamamlayamadığı şerhi özetledikten sonra kaldığı yerden devam ederek "Vudû'" bölümünün yarısına kadar gelmiştir. Dümeycî'nin Türkiye'de olduğunu belirtmekle yetinip yerini söylemediği bu şerh, takip edebildiğimiz kadarıyla henüz neşredilmemiştir. Bk. Abdullah b. Ömer ed-Dümeycî, "Mukaddime", *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-îmân*, mlf. Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (b.y.: y.y., 1429/2008), 6, 111-114.

son olarak da bu görüşleri ve savunmasına yönelik eleştiriler ele alınıp değerlendirilecektir. Böylece Nevevî'nin gözüyle *Sahîh-i Buhârî* bir bütün halinde sunulmaya çalışılacaktır. Onun bakışını tespit için kaynak olarak başta Buhârî şerhi olmak üzere Nevevî'nin ulaşabildiğimiz hemen bütün matbu eserleri kullanılacaktır.¹²

1. SAHÎH-İ BUHÂRÎ'YE DAİR GÖRÜŞLERİ

Nevevî, *Sahîh-i Buhârî*'yle ilgili birçok konuya değinmiş ve ona dair görüşlerini serdetmiştir. Onun bu konudaki görüşlerini eserin tam adı, telifi, kullandığı yöntem, hadislerinin tekrarı, sayısı, hükmü, hakkındaki icmâ, bilgi değeri, hadis kaynakları içerisindeki yeri, bir kitap olarak rivayeti ve ona yönelik itirazları başlıkları altında ele almak mümkündür.

1.1. Tam Adı

Nevevî'ye göre Buhârî bu eserine, *el-Câmi 'ü'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihi* ismini vermiştir.¹³ Esasen musannifi Buhârî tarafından verilen ve ona yakın dönemlerde bilinip kullanılan bu isim, uzunluğunun yanı sıra eserin nam salması sebebiyle kısaltılma ihtiyacı hissedilerek *Sahîhu'l-Buhârî* diye anılmaya başlanmış ve bu şekilde yayılmıştır. Tam ismin kullanılmayışı onun üzerinde kimi tasarrufta bulunulmasına, karıştırılmasına hatta zamanla unutulmasına sebebiyet vermiştir.¹⁴ Mesela Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) dilinde eserin ismindeki "umûr" kelimesinin yerini "âsâr" almış ve sondaki "ve sünenihî ve eyyâmihi" kısmı düşmüş,¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî'de (ö. 852/1449) ise "sahîh" kelimesi "müsned"den önce gelirken "muhtasar" kelimesi ise hafzedilmiş, "umûr" da "hadîs"e dönüşmüştür.¹⁶ Öyle ki müellifin verdiği ismin mutlaka korunması gerektiğine vurgu yapan Cemâleddin el-Kâsimî (1866-1914) bile İbn

¹² Bu çalışma için Nevevî'nin Buhârî şerhi tamamıyla, Müslim şerhinin mukaddimesi ile *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ve et-Takrîb ve t-teysîr* isimli usul-i hadis kitaplarının ilgili yerleri okunmuş, diğer eserleri de taranmıştır.

¹³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-îmân*, nşr. Abdullah b. Ömer ed-Dümeycî (b.y.: y.y., 1429/2008), 157; a. mlf. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, nşr. Şeriketü'l-Ulemâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/73.

¹⁴ Abdülfettâh Ebû Gudde, *Tahkîku ismevi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî* (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1993), 6.

¹⁵ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* (b.y.: el-Mektebetü'l-Atîka-Darü't-Türâs, ts.), 1/9.

¹⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 8.

Hacer'in zikrettiği şekilde yani tasarruflu haliyle vermiştir.¹⁷ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin bu eseri konu edinen maddesinde adının kaynaklarda farklı şekillerde tesbit edildiği belirtilerek Nevevî ile İbn Hacer'in zikrettiği isimlere yer verilmiş, ancak herhangi bir tercihte bulunulmamıştır.¹⁸ Ayrıca yakın zamana kadar yapılan hiçbir baskıda kitabın adı müellifinin verdiği şekliyle tam olarak yer almamıştır.¹⁹ Muasır âlimlerden Abdülfettâh Ebû Gudde, musannif tarafından verilen tam ismi tespit etmek amacıyla yazma-matbu kaynaklardan araştırmalar yapmış ve onun tam adının Nevevî'nin zikrettiği şekilde olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁰

1.2. Telif Süreci

Nevevî, *Sahîh*'in telif sebebi olarak eserlerinde her ikisi de Buhârî'den gelen iki farklı nakle yer vermiştir. Kendisinin herhangi bir yorum getirmeksizin zikrettiği bu nakillerden ilkinde göre musannif, hocası İshak b. Râhûye'nin (ö. 238/853) yanında otururken, meclistekilerden birinin "Keşke Allah Resûlü'nün sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap telif etseniz." demesi üzerine, bu fikir Buhârî'nin gönlünde yer etmiş ve eserini yazmaya başlamıştır. İkincisine göre ise Buhârî, rüyasında elindeki bir yelpaze ile Hz. Peygamber'in huzurunda onu serinlettiğini görmüş, bunu rüya tabircisine sorduğunda "Sen Resûlullah'ı (s.a.s.) ona isnad edilen yalanlardan koruyacaksınız." yorumuyla karşılaşmış ve bu tabir *Sahîh*'ini telif etmesine sebep olmuştur.²¹ Bu iki rivayeti değerlendirme yapmadan zikretmesinden onun bunları çelişkili bulmadığı, dolayısıyla hocasının yönlendirmesi ile kendisinin gördüğü rüyanın her ikisinin de *Sahîh*'i telifinde etkili olduğunu kabul ettiği söylenebilir.

Buhârî'nin eserini nasıl, ne kadar sürede ve nerede telif ettiğine dair "Ben *Sahîh*'i on altı yılda tasnif ettim. Onu altı yüz bin hadisten seçerek meydana getirdim. Ayrıca onu Allah (c.c.) ile aramda hüccet kıldım.", "Kitabım *Sahîh*'e öncesinde gusledip iki rek'at namaz kılmadan hiçbir hadis yazmadım." dediğini aktaran Nevevî, onu nerede yazdığıyla ilgili olarak da başlıklarını (*terâcim*) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabri ile minberi arasında koyduğuna dair rivayetin yanı sıra onu hacda, Mekke'de, Mescid-i Haram'da, Basra'da ve Buhara'da yazdığına dair farklı rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlerin hepsinin sahih olduğunu belirten Nevevî, onları cem' etmenin mümkün hatta kaçınılmaz olduğunu söylemiştir. Ona göre durum şöyle izah edilebilir: Eserini on altı yılda tamamladığı bilindiğine

¹⁷ Cemâleddîn el- Kâsımî, *Hayâtü'l- Buhârî*, nşr. Muhammed el-Arnâvüd (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1412/1992), 29.

¹⁸ Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", 7/114.

¹⁹ Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, 11-12.

²⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn*, 9-12

²¹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 1/74; a.mlf. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 159.

göre Buhârî, bu süre zarfında isimleri geçen şehirlere gittiğinde onu yazmaya devam etmiştir. Şu halde eserin yazımı isimleri geçen şehirlerin hepsinde gerçekleşmiş demektir.²²

1.3. Yöntemi

Nevevî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'inde takip ettiği yöntem ve uygulamalara dair bazı tespit ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Ona göre *Sahîh*'in bölümlerinin tertibi orijinal olup Buhârî'den önce kimse bunları onun gibi sıralamamıştır. Buhârî kitabına vahyin başlangıcı bölümüyle başlamış, sonra iman, namazın mukaddimatı olan abdest, gusül, teyemmüm ve hayız gibi tahâretle ilgili bölümleri zikretmiş,²³ ardından namaz, zekât ve ilgili konular, hac ve onunla ilgili olanlar, sonra da oruç ile devam etmiştir. Nevevî Buhârî'nin bununla, İslâm'ın beş temel üzerine bina kılındığını ifade eden hadiste²⁴ Hz. Peygamber'in tertibine uymaya özen göstermeyi amaçladığını, bunun da kendisinin Kitap ve sünnete her yönüyle sınıksız bağlılığının bir tezahürü olduğunu ifade etmiştir.²⁵

Her bölümün başında besmeleyi tekrar etmesini güzel bir uygulama olarak tavsif eden Nevevî, aslında kitabın başında bir defa yazması yeterli iken bölümlerin başında tekrar etmesini ihtiyat, daha çok özen ve sünnete sıkı sıkıya sarılmak olarak değerlendirmiştir.²⁶ Buhârî'nin *Sahîh*'ine niyet hadisi diye bilinen "*İnnema'l-a'mâlü bi'n-niyât*" hadisiyle başlamasını da selef âlimlerinin izinden gitme olarak açıklamıştır. Zira selef uleması eserlerine niyetini tashih etsin diye ilim tâlibini uyarmak amacıyla bu hadis ile başlamayı gelenek haline getirmişlerdir.²⁷

Müslim'in aksine Buhârî'de hadis bulmanın zor olduğu zira onun hadisin farklı rivayetlerini birbirinden farklı ve uzak bablarda hatta çok

²² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 159; a.mlf. *Tehzîbü'l-esmâ*, 1/74-75. Eserin telif sürecinin on altı yıl sürdüğünü ifade eden İmam Buhârî'nin, *el-Câmiu's-sahîh*'i Mekke'de yazmaya başladığını beyan etmesi daha sonraki âlimler tarafından Mekke'de on altı yıl kalmadığı hâlde bunun nasıl mümkün olacağı sorusunu beraberinde getirmiştir. Mehmed Fevzi Efendi ise bu durumu, ismini zikretmediği tahkik ulemâsının beyanlarını dikkate alarak, Mekke'de bâbların tertib edildiği şeklinde tevîl etmiştir. Abdullah Taha İmamoğlu, "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin el-Feyzû'l-Cârî fi Ta'rîfi'l-Beyzâvî ve'l-Buhârî İsimli Eserinin İncelenmesi", *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri-* ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. (İstanbul: Ensar, 2020), 3/587.

²³ Nevevî'nin burada ilim bölümünü zikretmediği görülmektedir. Bu durum, onun elindeki nüshada ilmin ayrı bir bölüm olarak yer almadığı veya yer aldığı halde kendisinin bunu unutarak atladığı ihtimallerini akla getirmektedir.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "İmân", 2.

²⁵ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 329.

²⁶ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 330.

²⁷ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 223.

defa akla ilk gelmeyecek yerlerde zikrettiğini belirten Nevevî, onun bunu hadisten anladığı bir detay sebebiyle yaptığını söylemiştir. Fakat musannifin bu uygulamasının hadisin *Sahîh-i Buhârî*'deki tariklerini bir araya getirmek ve tamamına ulaştığından emin olmak isteyenlerin işini zorlaştırdığını belirten Nevevî, bu sebeple birçok müteahhir hadis hâfızının hataya düşüp aslında Buhârî'de bulunduğu halde bazı hadisleri görememe durumuna düşüklerini ifade etmiştir.²⁸ Nevevî ayrıca Buhârî'nin bab başlıkları (terâcim) için ilgili bulduğu âyet ve müsned yahut gayr-i müsned rivayetlerle istidlalde bulunduğunu söylemiştir.²⁹

1.4. Hadisleri Tekrarı

Nevevî *Sahîh-i Buhârî*'de hadislerin tekrar edilmesini Buhârî'nin engin birikimi ve tecrübesine bağlamaktadır. Ona göre İslâmî ilimlerin değişik alanlarına son derece hâkim olan ve hadis ilminin ince meselelerine vukuf konusunda başkasının hemen hemen yaklaşamayacağı bir konumda bulunan Buhârî, *Sahîh*'ini hadisler serdedip bolca metin zikretmek için tasnif etmemiştir. Aksine onun amacı hadislerden hükümler çıkarmak, usul, furû', zühd, âdâb vb. alanlarda seçtiği meselelere deliller getirmektir. Zaten bu sebeple o, çoğu babda senedli hadis zikretmeden "falanca sahâbî Peygamber'den (s.a.s.) rivayet etmiştir" veya "bu konuda filan sahâbînin hadisi bulunmaktadır" ve benzeri ifadelerle yetinmiş, bazen hadisin senedini hafzedip sadece metnini zikrederken, bazen de senedin başından bir veya daha çok râviyi hafzetmiştir. Bab başlıklarında çok sayıda âyete yer vermiş, kimi bablarda ise onlarla yetinip hiçbir rivayet zikretmemiştir. Yine bab başlıklarında çok miktarda sahâbe, tâbiîn ve sonraki âlimlerin fetvalarını aktarmıştır. Onun bütün bu uygulamalarındaki amacı, hadislerden hüküm çıkarıp onların delillerini zikretmektir. Buhârî'nin bu amacı bilindiğinde onun hadisleri alakalı gördüğü çok sayıdaki babda tekrar etmesinde bir beis olmayacağı da anlaşılabilir olur. Ayrıca bu yalnızca Buhârî'nin bir uygulaması olmayıp başta fakihler olmak üzere hemen hemen bütün âlimlerin aynı hadisi birçok farklı konuda delil getirdikleri görülmektedir.³⁰

1.5. Hadislerinin Sayısı

Sahîh-i Buhârî ile ilgilenen âlimleri meşgul eden meselelerden biri, kitabın ihtiva ettiği hadislerin sayısı olmuştur.³¹ Bu meyanda Nevevî de

²⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim İbnü'l-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392), 1/15.

²⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 209.

³⁰ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 172-173.

³¹ *Sahîh-i Buhârî*'nin hadis, bab ve kitaplarının sayısındaki farklı görüşler ve farklılığın sebebi hakkında bilgi için bk. Abdülganî Abdülhâlik, *el-İmâmü'l-Buhârî ve Sahîhuhû* (Cidde: Dâru'l-Menâra, 1405/1985), 185-188.

muhtelif eserlerinde Buhârî hadislerinin sayısına değinmiştir. *Tehzîbü'l-esmâ*, *İrşâd*, *Takrîb* ve *Minhâc*'da mutlak olarak, Buhârî şerhinde ise müsned olanlarıyla kayıtlamak suretiyle *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin sayısını tekrarlarıyla birlikte 7275, tekrarsız olarak da yaklaşık 4000 olarak vermiştir.³² Bölümlere (kitâblara) göre hadis sayılarını vermeyi de önemseyen Nevevî, bunların *Sahîh*'in konularının fihristi mesabesinde olduğunu dolayısıyla aradığı hadisi bulmak isteyenini işini kolaylaştırdığını belirtmiştir. Bu konuda Hammûyî'nin (ö. 381/992) sayımını esas almış ve "Bu, ilgi duyanların imrenecekleri harika bir bahistir." diyerek bölümlere göre hadis sayılarını zikretmiştir.³³ Onun zikrettiği bu sayıları tablo halinde şöyle sunmak mümkündür:

Sıra	Bölüm Adı	Hadis Sayısı
1	Bed'ü'l-vahy	5
2	Îmân	50
3	İlim	75
4	Vudû'	109
5	Guslü'l-cenâbe	43
6	Hayz	37
7	Teyemmüm	15
8	Farzu's-salât	2
9	es-Salât fi's-siyâb	39
10	Kıble	13
11	Mesâcid	76
12	Sütretü'l-musallî	30
13	Mevâkîtü's-salât	75
14	Ezân	28
15	Fazlü salâti'l-cemâ'a ve ikâmetühâ	40
16	Îmâme	40
17	İkâmetü's-sufûf	18

³² Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 1/75; a.mlf., *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallâhu 'aleyhi ve sellem*, nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi (Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1408/1987), 1/120; a.mlf. *et-Takrîb ve'î-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezir fî usûli'l-hadis*, nşr. Muhammet Osman el-Hoş (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 26; a.mlf. *Minhâc*, 1/21; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 162.

³³ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 163-172.

18	İftitâhu's-salât	28
19	Kırâat	30
20	er-Rükû' ve's-sücûd ve't-teşehhüd	52
21	İnkıdâü's-salât	17
22	İctinâbü ekli's-sûm	5
23	Salâtü'n-nisâ' ve's-sıbyân	15
24	Cum'a	65
25	Salâtü'l-havf	6
26	İd	40
27	Vitir	15
28	İstiskâ'	35
29	Küsûf	25
30	Sücûdü'l-Kur'ân	14
31	Kasr	36
32	İstihâre	8
33	et-Tahrid alâ kıyâmi'l-leyl	41
34	Nevâfil	18
35	es-Salât bi-Mescidi Mekke	9
36	el-Amel fi's-salât	26
37	Sehiv	14
38	Cenâiz	154
39	Zekât	113
40	Sadakatü'l-fitr	10
41	Hac	240
42	Umre	32
43	İhsâr	40
44	Cezâü's-sayd	40
45	Savm	66
46	Leyletü'l-kadr	10
47	Kıyâmü ramazân	6

48	İ'tikâf	20
49	Büyû'	191
50	Selem	19
51	Şüf'a	3
52	İcâre	24
53	Havâle	30
54	Kefâlet	8
55	Vekâlet	17
56	el-Müzâra'a ve'ş-şûrb	29
57	el-İstikrâz ve edâü'd-düyûn	25
58	İşhâs	13
59	Mülâzeme	2
60	Lukata	15
61	el-Mezâlim ve'l-gasb	41
62	Şeriket	72
63	Rehn	9
64	İtk	41
65	Mükâtebe	6
66	Hibe	69
67	Şehâdât	58
68	Sulh	22
69	Şürût	24
70	Vesâyâ	41
71	el-Cihâd ve's-siyer	255
72	Bakıyyetü'l-Cihâd	42
73	Farzu'l-humus	58
74	el-Cizye ve'l-müvâde'a	63
75	Bed'ü'l-halk	202
76	el-Enbiyâ' ve'l-Megâzî	428
77	Megâzî'den sonra başka bir cüz	138

78	Tefsîr	540
79	Fezâilü'l-Kur'ân	81
80	en-Nikâh ve't-talâk	244
81	Nafakât	22
82	Et'ime	70
83	Akîka	11
84	es-Sayd ve'z-zebâih ve gayruh	90
85	ez-Zebâih ve'l-edâhî	30
86	Eşribe	65
87	Tıb	79
88	Libâs	120
89	Merdâ	41
90	Yine (eydan) Libâs	100
91	Âdâb	256
92	İsti'zân	77
93	Deavât	76
94	Mine'd-Deavât	30
95	Rikâk	100
96	Havz	16
97	el-Cennetü ve'n-nâr	57
98	Kader	28
99	el-Eymân ve'n-nüzûr	31
100	Keffâretü'l-yemîn	15
101	Ferâiz	45
102	Hudûd	30
103	Muhâribûn	52
104	Diyât	54
105	İstitâbetü'l-mürteddîn	20
106	İkrâh	13
107	Terkü'l-hiyel	23

108	Ta'bir	60
109	Fiten	80
110	Ahkâm	82
111	Temennî	22
112	İcâzetü haberi'l-vâhid	19
113	İ'tisâm	96
114	et-Tevhîd ve azametü'r-Rab ve gayru zâlik...	170
Toplam Hadis Sayısı		6815

1.6. Hadislerinin Hükümü

Nevevî, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, meşhur müsnedler ile Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerinde sahih olmayan veya bâtil hadislerin bulunup bulunmadığı yolundaki soruya Buhârî ile Müslim'in hadislerinin sahih olduğu, isimleri geçen sünenler ile müsnedlerin çoğunda sahih yanında hasen, zayıf, münker ve bâtil hadislerin bulunduğu cevabını vermiştir.³⁴ Yine "*Sahîhayn*'da mütevâtir hadis var mı, yoksa hepsi âhâd mıdır?" şeklinde bir soruya, bunlarda çok sayıda mütevâtir hadis bulunduğu yönünde cevap vermiş ve örnekler sunmuştur.³⁵

Nevevî, bu cevaplarıyla *Sahîhayn*'in müsned hadislerini kastetmektedir. Zira o, bab başlıklarında isnadsız olarak yer alan hadis ile sahâbî kavli vb. rivayetleri bu kapsam dışında tutarak ayrı değerlendirmiştir. Bu tür rivayetlerden temrîz sîgası ile zikredilmeyenlerin sahih hükümü taşımamakla birlikte çok zayıf (*vâhî*) durumda da olmadıklarını, aksi takdirde Buhârî'nin bunları "*Sahîh*" diye isimlendirdiği kitabına almayacağını ifade etmiştir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde cezm ve temrîz sîga ayırımına özen gösterdiğini belirten Nevevî, onun bu sebeple de aynı bab başlığı içerisinde bazı nakilleri cezm, bazılarını ise temrîz ile zikrettiğine dikkat çekerek, bu uygulamasının kendisinin ilminin büyüklüğü ile onun araştırmacılık, dikkat, itilâ, tahkik ve itkanına olan güveni artırıcı bir mahiyet arzettiğini ifade etmiştir. Cezm sîgası ile aktarılan rivayetlerin sahih olduğunun delili, bu sîganın sahih hadis için vaz'edilmiş olmasıdır. Ayrıca Buhârî gibi otorite bir âlimin bunu üstelik *Sahîh* adını verdiği bir eserde kullanmış olması yanında bizzat kendisinin bu eserine sahih olmayan hadisleri almadığına dair ifadesi de bunu göstermektedir. Nevevî'ye göre, zikredilen bütün bu deliller Buhârî'nin *Sahîh*'inde cezm sîgasıyla zikrettiği muallak

³⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Fetâva'l-İmâm en-Nevevî el-müsemmât bi'l-Mesâilî'l-mensûre*, nşr. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996), 246-247.

³⁵ Nevevî, *Fetâva'l-İmâm en-Nevevî*, 246.

rivayetlerin sahih kabul edilmesini gerektirmektedir. Yine ona göre temrîz sîgalı rivayetlerin *Sahîh*'te bulunması bu anlamda bir problem teşkil etmemektedir. Zira Buhârî, temrîz sîgasıyla zikretmekle zaten onların zayıflığı konusunda okuyucuyu uyarılmış bulunmaktadır.³⁶ Şu hâlde gerek Buhârî'nin "Kitabım *el-Câmi*'e sahih olmayan hadisleri almadım." sözünden, gerekse de âlimlerin "Hadislerinin tamamı sahihtir." sözlerinden maksat, onun sadece müsned olan hadisleridir.³⁷

Yine Nevevî'ye göre söz konusu hadislerden konuların esasını teşkil eden asıl hadisler (*usûl*) kastedilmektedir. Zira mütâbi' ve şâhid olarak zikredilen hadislerin içerisinde ihticâca elverişli olmayan hadisler de bulunmaktadır.³⁸ Mesela o, güvenilirliği konusunda âlimlerin ihtilaf ettiği Kabîsa b. Ukbe es-Süvâî'nin (ö. 215/830)³⁹ bir rivayeti⁴⁰ ile ilgili olarak Buhârî'nin bunu asıl hadis değil mütâbi olarak zikrettiği değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴¹

1.7. Hakkındaki İcmâ

Nevevî, âlimlerin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra nakli ve içerikleri itibarıyla en sahih kitapların Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri olduğunda ittifak ettiklerini ve bu iki eseri "telakkî bi'l-kabûl" ile karşıladıklarını,⁴² ümmetin onların sıhhatinde hemfikir olduğunu,⁴³ bu iki eserin müslümanların icmâıyla sahih görüldüğünü⁴⁴ ayrıca ümmetin onlarda yer alan hadislerle amelin vâcib olduğunda icmâ ettiğini ifade etmiştir.⁴⁵

1.8. Hadislerinin Bilgi Değeri

Sahîh-i Buhârî'nin ihtiva ettiği hadislerin bilgi değeri meselesini *Sahîh-i Müslim*'i de kapsayacak şekilde ele alan Nevevî, *Sahîhayn* hadislerinden mütevâtir olanların ilim, diğerlerinin ise zan ifade ettiği görüşündedir. O, hadis âlimlerinden bazılarının bu iki eserdeki bütün hadislerin ilm-i kat'î

³⁶ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 196. Ayrıca bk. a.mlf., *Minhâc*, 1/18-19.

³⁷ Nevevî, *İrşâd*, 1/127; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 196.

³⁸ Nevevî, *Minhâc*, I, 34; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 191.

³⁹ Hakkındaki ihtilaf için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/383-384.

⁴⁰ Buhârî, "îmân", 24.

⁴¹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 506.

⁴² Nevevî, *Minhâc*, 1/14.

⁴³ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158.

⁴⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Hulâsatü'l-ahkâm fî mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*, nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 1/60.

⁴⁵ Nevevî, *Minhâc*, 1/20.

ifade ettiği görüşünde olduklarını belirttikten sonra cumhurun ve muhakkik âlimlerin buna karşı çıktıklarını savunmuştur.⁴⁶

Nevevî'ye göre *Sahîhayn*'daki âhâd haberlerle diğer eserlerdeki bilgi değeri aynı olup hepsi zan ifade etmektedir. Aralarındaki tek fark, telakkî bi'l-kabûl ile karşılandığı için *Sahîhayn* hadisleriyle herhangi bir araştırmaya gerek duymaksızın amel etmenin vâcib oluşudur; diğerlerindeki hadisler ise ancak araştırılıp sahih oldukları tespit edildikten sonra amele konu olabilir.⁴⁷

1.9. Hadis Kaynakları İçerisindeki Yeri

Nevevî, hadis ilmindeki hatta mutlak olarak bütün ilimlerdeki en güvenilir eserlerin Müslim ile birlikte Buhârî'nin *Sahih*'leri olduğu ve onların benzerinin bulunmadığını ifade etmiş,⁴⁸ bu konuda âlimlerin fikir birliği içerisinde olduklarını⁴⁹ ve ümmetin bu iki eseri telakkî bi'l-kabûl ile karşıladığını⁵⁰ nakletmiştir. Hadis talebesinin üzerine eğilmesi gereken kitapları sayarken önceliği *Sahîhayn*'a vermesini tavsiye etmiştir.⁵¹ Ayrıca o sadece⁵² sahih hadisleri ihtiva eden eserler içerisinde ilk tasnif edilen Buhârî'nin *Sahih*'i olduğunu⁵³ belirtmiş, "Usûlü'l-İslâm" olarak tavsiye ettiği *Kütüb-i Hamse*'nin başında Buhârî'nin *Sahih*'ini saymış⁵⁴ ve nihayet onun Kur'ân-ı Kerim'den sonra en sahih kitap olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵

Nevevî'nin klasik dönem hadis âlimleri tarafından özel bir önem atfedilen Buhârî ile Müslim'in *Sahih*'lerinin karşılaştırılması meselesine dair görüşleri ise önemine binaen ayrı bir başlık altında işlenecektir.

1.10. *Sahih-i Müslim* ile Mukayesesi

Nevevî, Buhârî'nin eserinin Müslim'inkine göre daha sahih ve faydalı

⁴⁶ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158.

⁴⁷ Nevevî, *Minhâc*, 1/20. Telakkî bi'l-kabûlün hadisleri kesin sahih kılacağına yönelik itirazlar için ayrıca bk. Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed el-Cezâirî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416/1995), 1/321.

⁴⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 138; a.mlf., *Minhâc*, 1/4

⁴⁹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ'*, 1/73.

⁵⁰ Nevevî, *Minhâc*, 1/14.

⁵¹ Nevevî, *Takrîb*, 173.

⁵² Nevevî'nin, herhangi bir kayıt getirmeksizin sahih hadisleri ilk derleyen eserin *Sahîhu'l-Buhârî* olduğunu söyleyen İbn Salah'a Muvatta ile yapılan itirazları dikkate alarak "sadece" (mücerred) kaydını eklediğine dair bk. Nevevî, *irşad*, 1/116 (dn).

⁵³ Nevevî, *Takrîb*, 26.

⁵⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ezkâr*, nşr. Abdülkadir el-Arnâvûd (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994), 14.

⁵⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed el-Haccâr (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1414/1994), 14.

bilgiler bakımından daha zengin olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ Âlimlerin büyük çoğunluğu ile hadis ilminin sınırlarına vâkıf otorite muhaddislerin de bu görüşte olduğunu naklederek bunun tercih edilen görüş olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

Hâfız Ebû Ali en-Nisabûrî'nin (ö. 349/960) Müslim'in eserini Buhârî'ninkinden daha sahih bulduğunu nakleden Nevevî, Mağrib âlimlerinden bazılarının⁵⁸ da bu görüşe katıldığını fakat bunun ulemâ nezdinde genel olarak kabul görmediğini söylemiştir. Misal olarak da Nesâî'nin (ö. 303/915) o dönemdeki hadis kitaplarının hiçbirini Buhârî'ninkinden daha sağlam (ecved) görmediğini nakletmiştir. Ona göre doğru olan yaklaşım, *Sahih-i Buhârî*'nin tercih edilmesidir. Zira Nevevî'ye göre, Buhârî'nin Müslim'den daha bilgili olduğu ve hadis ilminin inceliklerini ondan daha iyi bildiği konusunda âlimler fikir birliği etmişlerdir. Zaten Müslim, Buhârî'den istifade etmiş ve de hadis ilminde onun bir benzerinin bulunmadığını bizzat itiraf etmiştir. Buhârî'nin eserini çok fazla sayıda sahih hadisten seçmiş ve kitabını tasnif ettikten sonra on altı yıl üzerinde titizlikle çalışmış olması, *Sahih*'inin tercih edilme sebepleri içerisinde özellikle zikre değerlidir.⁵⁹ Ayrıca muan'an hadiste Müslim, râvilerin karşılaştıkları (likâ) sâbit olmasa da aynı zaman diliminde yaşamış olmalarını (muâsarat) yeterli görürken, Buhârî onların karşılaşmaları gerçekleşmedikçe (subût-i likâ) hadisi muttasıl kabul etmemiştir.⁶⁰

Diğer taraftan Müslim'in Buhârî'den üstün olduğu tarafların da bulunduğunu ifade etmiştir. O her bir hadisi, seçtiği muhtelif tarikleri ve farklı lafızlarıyla birlikte, ona uygun tek bir yerde zikretmek suretiyle aranan hadise kolayca ulaşılmaya ve ilgili tariklerin bir arada bulunmasına imkân sağlamıştır. Buhârî ise -yukarıda belirtildiği üzere- onun aksine, kendisinin kurduğu ince bir irtibat sebebiyle hadisin farklı tariklerini birbirine uzak muhtelif bablarda hatta çok defa akla gelen en uygun babdan başka yerlerde zikretmiş, bu da hadisin tariklerine ulaşmayı zorlaştırmıştır. Nitekim onun bu uygulaması sebebiyle müteahhir hadis hâfızlarından bazıları, aslında *Sahih-i Buhârî*'de bulunduğu hâlde, kimi hadislerin onda bulunmadığını söylemek gibi bir yanlışa düşmüşlerdir.⁶¹

Nevevî, bu iki kitabın diğer hadis musannefatına tercih edildiklerine dair âlimlerin ittifakı söz konusu olduktan sonra esasen sözü daha fazla uzatmaya gerek olmadığını belirtmek suretiyle aslında tartışmanın pratikte

⁵⁶ Nevevî, *Minhâc*, 1/14; *İrşâd*, 1/117.

⁵⁷ Nevevî, *Minhâc*, 1/14.

⁵⁸ İbn Hacer, ismi açıkça belirtilmeyen bu kimsenin İbn Hazm olabileceği kanaatindedir. Bk. *Hedyü's-sârî*, 13.

⁵⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158; a.mlf., *Minhâc*, 1/14.

⁶⁰ Nevevî, *Minhâc*, 1/14.

⁶¹ Nevevî, *Minhâc*, 1/14-15.

çok faydası olmadığını ima etmiştir.⁶² Nitekim o, bu görüşüne uygun şekilde hareket ederek eserlerinde birçok meseleyi her iki *Sahîh*'i de kapsayacak şekilde ele almıştır.⁶³

1.11. *Sahîh-i Buhârî*'nin Rivayeti

Sahîh-i Buhârî'nin müellifinden mütevâtir olarak nakledildiğini belirten Nevevî, rivayetleri içerisinde Firebrî (ö. 320/932) rivayetinin meşhur olduğunu söyleyerek onun "*Sahîh*'i, Ebû Abdillâh el-Buhârî'den doksan bin kişi dinledi. Onu benden başka rivayet eden kalmadı." dediğini aktarmıştır. *Sahîh*'i Firebrî'den, Ebû Muhammed el-Hammûyî (ö. 381/991), Ebû Zeyd el-Mervezî (ö. 371/981), Ebû İshâk el-Müstemlî (ö. 376/986), Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed (ö. ?), Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Abdülazîz el-Cürçânî (ö. 366/976-77), Ebû'l-Heysen el-Küşmîhenî (ö. 389/999), Ebû Bekr İsmâîl b. Muhammed b. Ahmed el-Küşşânî (ö. 391/1001), Muhammed b. Ahmed b. Mett'in (ö. 388/998) de aralarında bulunduğu çok sayıda râvi rivayet etmiş, sonra da onların her birinden kalabalık râvi grupları nakletmiştir.⁶⁴

Ebû'l-Vakt → Dâvûdî → Hammûyî → Firebrî → Buhârî kanalıyla gelen rivayetin Şam bölgesinde meşhur olduğunu belirten Nevevî,⁶⁵ Firebrî'nin *Sahîh*'i biri 248/862 senesinde Firebrî'de, diğeri 252/866'da Buhara'da olmak üzere Buhârî'den iki defa dinlediğini nakletmiş,⁶⁶ onun râvisi olan Hammûyî'nin 316'da Firebrî'de,⁶⁷ onun râvisi Dâvûdî'nin 381'de,⁶⁸ onun râvisi Ebû'l-Vakt'in 465'te,⁶⁹ ondan da çok sayıda otorite ve hadis hâfızı âlimin dinlediğini, kendisinin de onlardan bir gruptan rivayet ettiğini söylemiştir.⁷⁰

1.12. Buhârî'ye Yönelik İtirazları

Nevevî'nin Buhârî'nin görüş ve uygulamalarına nâdiren de olsa itiraz ettiği görülmektedir. Buna dair Buhârî şerhinde tespit ettiğimiz iki örnekten ilki Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet ettiği şu hadisin bab başlığı ile irtibatıdır: "*Yakın bir gelecekte müslümanın en hayırlı malı, dağ başında ve yağmur suyu (birikintileri) başında güttüğü*

⁶² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158.

⁶³ Mesela bk. Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158, 182, 189, 190, 199, 201-205, 206-207; a.mlf., *Minhâc*, 1/14, 19; a.mlf., *Takrîb*, 82.

⁶⁴ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 140-141.

⁶⁵ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 140.

⁶⁶ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 179.

⁶⁷ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 179.

⁶⁸ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 180.

⁶⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 181.

⁷⁰ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 140.

koyunlar olacaktır. (O böylece) Dinini fitnelerden korumuş olur".⁷¹ Nevevî, bu hadisin Buhârî'nin koyduğu "Fitnelerden kaçmak dindendir" bab başlığı ile irtibatını sorgulayarak şöyle demiştir:

"Bu hadisle bab başlığına delil getirmek tartışılır. Zira hadisin lafzına bakıldığında fitnelerden kaçmayı din ve iman olarak saymayı gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Fitnelerden kaçmak (din değil), dini korumaktır. Belki de Buhârî bu kaçışın dini korumak olduğunu düşünüp böyle bir başlık koymuştur".⁷²

Nevevî'nin bu itirazını değerlendiren Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), Buhârî'nin bu ifadeyle lafzın hakiki mânasını kastetmediğini zira fitnelerden kaçmanın gerçek anlamda din olmadığını belirttikten sonra onun "kişinin dini hakkında endişe ettiği için fitnelerden kaçmasının dinin şubelerinden biri olduğu" anlamını kastettiğini, bundan dolayı da ibaresinde parça/bölüm anlamındaki من harf-i cerrini (min-i teb'îziyye) kullandığını ifade etmiştir.⁷³ İbn Hacer ise ismini vermediği bir âlimin buradaki من harf-i cerrî, cins veya teb'îz mânasına alınırsa bu itiraz yerinde olur, fakat ibtidâ mânasına alınırsa -ki o takdirde "fitneden kaynağı din olan bir kaçma" anlamı ortaya çıkar- bu durumda itiraz yersiz hale gelir şeklinde bir değerlendirmede bulunduğunu nakletmiştir.⁷⁴

İkinci itirazı ise *Sahîh*'in "İmân" bölümünün 30. babının başlığında geçen ﴿ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ ﴾⁷⁵ âyetindeki "إِيمَانَكُمْ" ifadesini Buhârî'nin "el-Beyt'teki (Kâbe) namazınız" şeklinde tefsir etmesine yöneliktir. Bu tefsiri "müshkil" olarak değerlendiren Nevevî şöyle demiştir:

"Çünkü burada kastedilen Beytülmakdis'e doğru kılınan namazdır. Buhârî'nin: 'Beytülmakdis'e doğru kıldığınız namaz' demesi gerekirdi. Onun maksadı da bu olmalıdır. Şu hâlde onun 'el-Beyt' ifadesi Beytülmakdis şeklinde anlaşılmalıdır. Belki de Buhârî 'el-Beyt'ten Mekke'yi kastetmiştir. Buna göre onun sözü, Mekke'de kıldığınız namaz anlamına gelmiş olur. Tabi Beytülmakdis'e doğru kılınan. 'el-Beyt'ten asıl kastediği de Kâbe olur'.⁷⁶

İfadenin müshkil olduğunu kabul eden İbn Hacer, konuyla ilgili başka görüşleri de aktardıktan sonra bu ifadenin aslında doğru olduğunu fakat onu anlamak için Buhârî'nin bu gibi yerlerde ince mânalar güttüğünü dikkate almak gerektiğini belirtip durumu şöyle izah etmiştir: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Mekke döneminde namaz esnasında hangi yöne döndüğüne dair âlimler değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Buhârî "el-Beyt'teki (Kâbe) namazınız" demekle bunlar içerisinde Kâbe'yi önüne

⁷¹ Buhârî, "İmân", 12.

⁷² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 415.

⁷³ Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/161.

⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/69-70.

⁷⁵ el-Bakara 2/143.

⁷⁶ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 530.

olarak Beytülmağdis'e doğru döndüğü görüşünün daha sahih olduğuna işaret etmek istemiştir.⁷⁷

2. SAHÎH-İ BUHÂRÎ'Yİ MÜDAFAASI

Nevevî'nin gözünde *Sahîh-i Buhârî*'nin ayrı bir yeri vardır. O, yöneltilen itiraz ve tenkitlere karşı -hatta bazen Müslim'i ayrı tutarak- cevaplar vermek suretiyle onu müdafaa etmiştir. Bu kapsamda *Sahîhayn*'da bazı mütekaddim âlimler tarafından cerh edilmiş küçük bir râvi grubunun bulunduğunu belirtmiş fakat söz konusu cerhin Buhârî ile Müslim'in şartlarına göre sabit olmadığı, yani cerh sebebi açıklanmamış (gayr-i müfesser) olduğu için itibara alınmadığını söylemiştir.⁷⁸ Yine daha önce de değinildiği üzere bazı âlimler tarafından tenkit edilen Kabîsa b. Ukbe es-Süvâî'nin (ö. 215/830)⁷⁹ bir rivayeti⁸⁰ hakkında Buhârî'nin bunu asıl hadis olarak değil mütâbi olarak zikrettiğini belirtmiştir.⁸¹ Müdellis râvilerin *Sahîhayn* ve benzeri güvenilir kitaplardaki muan'an rivayetlerini onların başka bir tarikten semâlarının sabit olduğu şeklinde yorumlamış,⁸² bu eserlerdeki bid'at ehli râvilerle ilgili olarak onların bid'atlarının yayılması için çalışan (dâ'îye) birileri olmadıklarını belirtip zaten selef ve halef âlimlerinin bu durumdaki râvilerin rivayetlerini kabul edip onlarla ihticâc edgeldiklerini eklemiştir.⁸³ *Sahîh-i Buhârî*'de muhtelit râvilerin ihticâc sadedinde zikredilen rivayetlerinin ise ihtilâta uğramadan önce alındığı bilinen rivayetler olduğunu belirtmiştir.⁸⁴

Buhârî şerhinde Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Buhârî ve Müslim'in hadislerine yönelik tenkitlerini doğru bulmayan Nevevî, onları "fâsid" olarak tavsif etmiştir. Bu tenkitler bazı muhaddislerin belirlediği çok zayıf kurallara dayanmakta olup fıkıh, usûl ve diğer ilim erbabının görüşüne ve kurallara aykırıdır, dolayısıyla onlara kanmamak gerekir.⁸⁵ Müslim şerhinde ise farklı bir tavır takınan Nevevî, bu tenkitlerin hepsine veya çoğuna cevaplar verildiğini fakat bunların bir kısmının müelliflerini ilzam edici nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Nevevî burada, onların kendi şartlarını ihlal ettiklerini ve söz konusu hadislerin onların taahhüt ettikleri (*iltizam*) dereceden aşağıya düştüğünü kabul etmiş olmaktadır.⁸⁶ Bu

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/96.

⁷⁸ Nevevî, *Minhâc*, 1/125; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 182.

⁷⁹ Hakkındaki ihtilaf için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/383-384.

⁸⁰ Buhârî, "İmân", 24.

⁸¹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 506.

⁸² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 189; a.mlf., *Minhâc*, 1/33.

⁸³ Nevevî, *Minhâc*, 1/61.

⁸⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ'*, 1/221; a.mlf., *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 190; a.mlf., *Minhâc*, 1/34.

⁸⁵ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 182.

⁸⁶ Nevevî, *Minhâc*, 1/27.

ifadeleri yorumlayan İbn Hacer, onun Buhârî şerhinde *Sahîhayn*'e yönelik söz konusu tenkitleri hadislerin sıhhatini zedeleyici bulmadığı, dolayısıyla da onların zayıf hadis barındırmadıklarını söylerken, Müslim şerhindeki ifadelerinin ise taz'if edenleri onaylar mahiyette olduğunu belirtmiş ve "Anlaşılan o ki Nevevî, Buhârî ile Müslim'in konularına göre tavır takınmış; Buhârî'de kabul etmezken, Müslim'de ise bunu kabullenmiştir." değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁷ İbn Hacer'in yorumuna göre Nevevî, *Sahîhayn* hadislerine yönelik tenkitleri değerlendirme sadedinde Buhârî'ye yönelik olanlarını haklı bulmazken Müslim'e yönelik taz'ifi kabul etmiş görünmektedir.⁸⁸

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Buhârî'nin *Sahîh*'ine aldığı "*Gerçekten ümmetimin içinde ipeği, şarabı ve çalgı aletlerini helal sayacak bir topluluk çıkacaktır...*"⁸⁹ hadisini "Hişâm b. Ammâr dedi ki" diyerek senediyle rivayet ettiği gerekçesiyle reddetmesine -İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'ye (ö. 643/1245) katılarak- itibar edilmeyeceğini belirten Nevevî, onun Buhârî ile Hişâm arasında kopukluk bulunduğunu zannettiğini, oysa yanıldığını zira hadisin onun şartına göre ittisali bilinen sahih bir hadis olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

Temrîz sîgalarının zayıf hadisler için kullanıldığını, sahih hadislerin ise cezm sîgasıyla aktarılmasının gerektiğine dikkat çeken Nevevî, Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Sahîh-i Buhârî*'de geçen bir hadisi naklederken "ruviye" sîgası kullanmasına karşı çıkarak bunun ancak zayıf hadisler için kullanılacağını söylemiştir.⁹¹ Bazı fıkıh, hadis ve diğer sahalardaki âlimlerin de bu prensibe uymamasından yakınan Nevevî, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) bu kurala aykırı davranışlara şiddetle karşı çıktığını aktardıktan sonra şöyle demiştir: "Bu tür bir ihmalkârlık (tesâhül), onu yapanlar için gerçekten çirkin (kabîh cidden) bir davranıştır. Çünkü onlar, sahih hadisi temrîz sîgası ile naklederken, zayıf hadisi cezm sîgası ile aktarıyorlar. Bu, doğru yoldan sapma ve terimlerin mânalarını tersyüz etmektir. Bu tür hatalara düşmemek için Allah'tan yardım dileriz."⁹²

⁸⁷ Ebü'l-Hasen Burhâneddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bi-mâ fi şerhi'l-Elfiyye*, nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl (Riyad: Mektebetü'r-Rûşd Nâşîrîn, 1428/2007), 1/180-181.

⁸⁸ Nevevî'nin Dârekutnî'nin bazı tenkitlerini haklı bulduğuna dair benzer bir değerlendirme ve buna dair misaller için bk. Ahmed Abdülazîz b. Kâsım el-Haddâd, *el-İmâmü'n-Nevevî ve eserühû fi'l-hadis ve ulîmihî* (Mekke: Câmi'atü Ümmî'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1409), 1/438-440.

⁸⁹ Buhârî, "Eşribe", 6.

⁹⁰ Nevevî, *İrşâd*, 1/194-196.

⁹¹ Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/388. *Sahîhayn*'da geçen bir hadis ile ilgili benzer bir tepkisi için bk. a.mlf. *Mecmû'*, 1/297.

⁹² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 195.

3. NEVEVÎ'YE YÖNELTİLEN TENKİTLER VE BUNLARIN DEĞERLENDİRMESİ

Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye yaklaşımı ve ona dair görüşleri genel olarak âlimler tarafından takdir edilip nakledilirken, kimi itiraz ve tenkitlere maruz kalmaktan da kurtulamamıştır. Makalenin bu kısmında ona yöneltilen tenkitler ile söz konusu tenkitlerin değerlendirilmesine yer verilecektir.

3.1. Yöneltilen Tenkitler

Nevevî'ye yöneltilen itiraz ve tenkitlerden tespit edebildiğimiz bazılarını aktarmak gerekirse, öncelikle *Sahîhayn* hadislerinin bilgi değeri meselesinde Nevevî, bunların telakkî bi'l-kabûle mazhar olduğundan hareketle kesin bilgi (ilm-i kat'î) ifade ettikleri görüşüne⁹³ itiraz ederek yukarıda geçtiği üzere çoğunluğun buna karşı çıktığını söylemiştir. Ona göre söz konusu hadislerden mütevâtir olanları ilim, diğerleri ise zan ifade etmekte, telakkî bi'l-kabûl de araştırmaya gerek duymaksızın *Sahîhayn* hadisleriyle amel etmenin vâcip olduğu anlamına gelmektedir.⁹⁴ Oysa kendisinden sonraki pek çok âlim Nevevî'nin bu görüşüne karşı çıkmış ve onun "muhakkik âlimlerin ve çoğunluğun karşı çıktığı" kanaatini isabetli bulmamıştır.⁹⁵

Diğer bir itiraz, Zeynüddin el-İrâkî'ye (ö. 806/1404) aittir. O, Nevevî'nin İbnü's-Salâh'ı takip ederek yer verdiği mu'telif-muhtelif lafızlardan olan Sinân ismini taşıyan *Sahîhiyan*'da altı râvi bulunduğu⁹⁶ bilgisine itiraz etmiş ve ikisi Buhârî'de olmak üzere üç râvi daha bulunduğunu belirterek bunların isimlerini zikretmiştir.⁹⁷ Yine o, Nevevî'nin Sevr b. Zeyd ed-Dîlî'nin sadece Müslim'de hadisi bulunduğu tesbitine itiraz ederek aksine Müslim'de değil Buhârî'de geçtiğini söylemiştir.⁹⁸

İbnü'l-Mülakkın da, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'ında Abâdile'yi sayarken İbn Mes'ûd'u zikredip İbn Ömer'i hazfettiğini

⁹³ Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulümü'l-hadis*, nşr. Nüreddin İtr (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1406/1986), 28.

⁹⁴ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 158; a.mlf., *Minhâc*, 1/20.

⁹⁵ Sahîhayn hadislerinin bilgi değeri ve âlimlerin bu konudaki kanaatleri hakkında geniş bilgi için bk. Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, "Ehâdisü's-Sahîhayn beyne'z-zanni ve'l-yekîn", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, 18 (1407), 289-327.

⁹⁶ Nevevî, *İrşâd*, 2/722.

⁹⁷ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Muhammed Abdülmuhsin el-Kütübî Sâhibü'el-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969), 2/722.

⁹⁸ İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, 746.

söylemekle⁹⁹ Nevevî'nin hata ettiğini belirtmiş ve Cevherî'nin gerçekte İbn Mes'ûd'u değil, İbn Ömer'i zikrettiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁰

Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'nin kitâb ve hadislerinin sayımına dair yukarıda da sunulan listeyi doğru bulmayan İbn Hacer ise bu listeyi Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113) *Cevâbü'l-müte'annit* isimli eserinden tahkik etmeden aldığı fakat bu sayımın çok açık bir şekilde yanlış olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ Nevevî'ye yönelttiği bu tenkidin ardından her bir kitâb için kendisinin doğru bulduğu hadis sayılarını veren¹⁰² İbn Hacer'e göre *Sahîh-i Buhârî*'de mükerrerleriyle birlikte 7397'si müsned merfû, 1341'i muallak, 341'i de mütâbî' olmak üzere toplam 9082 hadis bulunmaktadır.¹⁰³ İbn Hacer'inkinden başka sayı verenler de bulunmaktadır.¹⁰⁴ Yine Nevevî, Buhârî'nin "Bed'ü'l-vahy" kitabının 3. babındaki mütâbî' rivayette zikri geçen râvi Ebû Sâlih'in Abdülgaffâr b. Dâvûd el-Harrânî olduğunu söyleyerek ona göre tanıtırken,¹⁰⁵ İbn Hacer bunun yanlış olduğunu, doğrusunun Leys b. Sa'd'ın kâtibi olan Abdullah b. Sâlih olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶

Şerhin nâşirlerinden Fâryâbî, "Îmân" kitâbının 18. babındaki ilk hadiste geçen Ahmed b. Yûnus'u örnek vererek Nevevî'nin hadisin senedinde geçen bazı râvileri tanıtmadığını, Sâlih b. Keysân el-Ğifârî'de olduğu gibi bazılarını da daha önce tanıttığı halde tekrar tanıtmak suretiyle kendi metoduna aykırı davrandığını söylemiştir.¹⁰⁷ O yine Nevevî'nin râvi tercemelerinde Abdülganî el-Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* isimli eserinden çokça istifade ettiği halde onu kaynak göstermediğini söylemiştir.¹⁰⁸

Nevevî'nin Buhârî şerhinde beşer olmanın bir gereği olarak kimi kusur ve hatalarının bulunduğunu¹⁰⁹ ifade eden diğer nâşir Dümeycî, düştüğü

⁹⁹ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 276.

¹⁰⁰ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkiki't-Türâs (Doha: Vizâtü'l-evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 2/343.

¹⁰¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sâri*, 465.

¹⁰² İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sâri*, 466-469.

¹⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sâri*, 469.

¹⁰⁴ Bilgi için bk. Abdülhâlik, *el-Îmâmü'l-Buhârî*, 185-190.

¹⁰⁵ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 266-267.

¹⁰⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/28.

¹⁰⁷ Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, "Mukaddime", *et-Telhîs şerhu'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*, mlf. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008), 1/167.

¹⁰⁸ Fâryâbî, "Mukaddime", 1/167-171.

¹⁰⁹ Dümeycî, "Mukaddime", 12.

dipnotlarda bazı itiraz ve tenkitler yönelmiştir.¹¹⁰

Sahîh-i Buhârî'deki hadislerin sayısı ile zayıf hadisle amel meselelerindeki tavrı, bizim dikkatimizi çeken hususlar olmuştur. Yukarıda geçtiği üzere Nevevî, birçok eserinde¹¹¹ *Sahîh-i Buhârî*'de 7275 hadis bulunduğunu söylerken, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'sinde¹¹² Hammûyî'den naklen verdiği listedeki rakamlar toplandığında 6815 hadis sayısı ile karşılaşmaktadır. Buna göre Nevevî'nin değişik kitaplarında hatta her ikisini de Buhârî şerhinde yan yana zikrettiği düşünüldüğünde aynı kitapta verdiği hadis sayılarının arasında 460 fark söz konusudur. Yine o gerek Buhârî şerhi gerekse diğer eserlerinde muhaddis, fakih ve diğer âlimlerin ahkâm konusunda sahih ve hasen hadisle amel edilebileceğini, zayıf hadisle mevzû olmadığı sürece fezâil ve terğib-terhîb gibi akâid ve ahkâm dışındaki konularda amel etmeyi ihtiyaten caiz gördüklerini nakletmiş¹¹³ hatta bütün âlimlerin bu konuda ittifak ettiklerini söylemiştir.¹¹⁴ Oysa aşağıda açıklanacağı üzere zayıf hadisle amel konusunda âlimlerin ihtilafı söz konudur.

3.2. Tenkitlerin Değerlendirmesi

Nevevî'ye yöneltilen bu tenkitler değerlendirilecek olursa öncelikle bunların bir kısmının görüş farklılığından kaynaklandığı, bir kısmının onun tespitlerine, nakillerine yahut uygulamalarına yönelik olduğu görülmektedir. *Sahîhayn* hadislerinin bilgi değeri meselesinde Nevevî, başta İbnü's-Salâh olmak üzere âlimlerin çoğundan farklı olarak bu hadislerin ilim değil zan ifade ettiğini düşünmektedir. Ondan önce de sonra da bu görüşte olan âlimler bulunmaktadır. Fakat onun muhakkik âlimlerin çoğunun bu görüşte olduğu tespitinin yerinde olmadığı, aksine çoğunluğun bu tür hadislerin ilim ifade ettiği kanaatini taşıdıkları yapılan çalışmalarda kendisini göstermiştir.¹¹⁵

Nevevî'nin bazı râvilerin rivayetlerinin *Sahîhayn*'da veya bu iki kitaptan birinde bulunduğu dair tespitlerinde yanıldığı, sonraki âlimlerin istidrâklerinden anlaşılmaktadır. Onun râvi tercemelerinde Cemmâîlî'nin *el-Kemâl*'inden çokça istifade ettiği halde onu kaynak göstermediği iddiasının ise ayrıca tahkiki gerekmektedir.

¹¹⁰ Mesela bk. Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 183, 352.

¹¹¹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 1/75; *İrşâd*, 1/120; a.mlf. *Takrîb*, 26; a.mlf. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 162.

¹¹² Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 162.

¹¹³ Nevevî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 194; a.mlf. *Ezkâr*, 8.

¹¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en- Nevevî, *el-Erba'üne'n-Neveviyye*, nşr. Kusay el-Hallâk – Enver eş-Şeyhî (Beirut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 42.

¹¹⁵ Konuyla ilgili tartışmaları ve her iki görüşü savunan âlimleri toplu halde görmek için bk. Zâhidî, "Ehâdisü's-Sahîhayn beyne'z-zanni ve'l-yakîn", 293-321.

Metoduna aykırı davranarak bazı râvileri tanıtmadığı gibi bazılarını daha önce tanıttığı halde tekrar tanıttığı eleştirisi, Nevevî'nin şerhindeki genel uygulaması dikkate alındığında, yerinde olmakla birlikte teknik olarak doğru değildir. Zira onun genellikle râvileri sadece ilk geçtikleri yerde tanıtip bir daha tekrar etmeme uygulamasına rağmen, eserin başında metoduna dair açıklamalarında böyle bir yol takip ettiğinden söz etmemiştir. Hatta yukarıda geçtiği üzere o, "...bazı râviler ile zaman zaman adı geçen kimselerin kimi hallerine dair faydalı bilgilere dikkat çekeceğim" ifadesiyle bütün râvileri tanıtmayacağına dair okuyucuyu uyardığı gibi "İrtibatlı olduğu için veya başka faydalı gerekçelerle bazen daha önce yapılmış açıklamanın tekrar edildiği de olacaktır."¹¹⁶ demek suretiyle de gerekli gördüğü yerde bunları tekrar edebileceğini de beyan etmiştir. Dolayısıyla bu tenkidin Nevevî'yi bağladığını söylemek zordur.

Nevevî'nin akâid ve ahkâm dışındaki fezâil ve terğîb-terhîb gibi konularda zayıf hadisle amelın ittifakla caiz olduğuna dair tespitinde isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira ilk dönem âlimlerinden Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd ez-Zâhirî gibi mezhep imamlarının yanı sıra Ebû Dâvûd, Nesâî ve Ebû Hâtım gibi muhaddislerin za'fiyetin şiddetli olmaması ve o konuda başka hadis bulunmaması şartıyla ahkâm konularında da zayıf hadisle amelî caiz gördükleri belirtilmektedir.¹¹⁷ Yine sonrakilerden İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262), İbn Dakîkûl'îd (ö. 702/1302), İbn Hacer ve daha birçok âlimin fezâilde bile amelî mutlak olarak caiz görmeyip bazı şartlarla kayıtladıkları bilinmektedir.¹¹⁸ Dolayısıyla zayıf hadisle ahkâm konularında amel edilemeyeceğinde de, fezâil ve terğîb-terhîb konularında mutlak olarak amel edilebileceğinde de âlimlerin ittifak halinde olmadıkları görülmektedir.

Belki de en haklı eleştiriler onun nakillerine yönelik olanlardır. Bunların ilkinde Nevevî'nin, Cevherî'nin *Sihâh*'inde Abâdile'yi sayarken İbn Mes'ûd'u zikredip İbn Ömer'i hazfettiği yönündeki tenkidini tenkit eden İbnü'l-Mülakkın haklı gözükmektedir. Zira elimizdeki matbu *Sihâh* nüshasında da İbnü'l-Mulakkın'ın dediği gibi İbn Mes'ud değil, İbn Ömer zikredilmektedir.¹¹⁹ Söz konusu hata Nevevî'nin bilgiyi

¹¹⁶ Nevevî, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, 138-139.

¹¹⁷ Bk. Muhammed Avvâme, *Eseru'l-hadisi's-şerîf fi'htilâfi'l-eimmeti'l-fukahâ' radiyallâhu anhüm* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 36-37.

¹¹⁸ Zayıf hadisle amel konusunda geniş bilgi için bk. Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalîm el- Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1404/1984), 36-55; Ayşe Esra Şahyar, "Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik' Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 31-49.

¹¹⁹ Bk. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tacü'l-luga ve shahi'l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), "abd", 2/505.

yanlış nakletmesinden değil de elindeki *Sihâh* nüshasının yanlışlığından kaynaklanıyor olması da muhtemeldir. Bu durumda tenkit onun bilgiyi yanlış nakletmesine değil, hatalı nüshayı kullanmasına yönelmiş olur ki bu diğerine göre daha hafif bir tenkittir. Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin sayısına dair nakline yönelik eleştiriler ise daha ciddi bir durum arz etmektedir. Zira o, eserleri arasında hatta aynı eserinde çelişkili rakamlar zikretmek durumuna düşmüştür. Kanaatimizce bunlardan birini Hammûyî'den diğerine de İbnü's-Salâh'tan nakleden¹²⁰ Nevevî, Hammûyî'nin listesindeki rakamları bizzat toplamadığı gibi, İbnü's-Salâh'ın verdiği sayıyı da *Sahîh-i Buhârî*'deki hadisleri bizzat sayarak teyit etmemiştir. Başka bir ifadeyle o bu rakamları dirayeten değil, rivayeten zikretmiştir. Bu sebeple olsa gerek sayıların çeliştiğinin farkında değildir. Nitekim İbn Hacer'in, Hammûyî'nin listesini tahkik etmeden naklettikleri için Nevevî ve başka âlimleri ağır bir şekilde eleştirmesi de kanaatimizi güçlendirmektedir.¹²¹

Netice olarak az sayıda ve çoğunlukla lokal olduğu görülen bu eleştiriler, İmam Şâfiî'nin talebesi Müzenî (ö. 264/878) ile *Risâle*'sini seksen defa okuyup tashih ettikten sonra bile yanlışlar bulması üzerine söylediği "(Anlaşıyor ki) Allah Teâlâ, kendi kitabından başka hiçbir kitabın (tamamıyla) doğru olmasını istemiyor."¹²² sözünü hatıra getirmektedir.

SONUÇ

7. asrın önde gelen ilim adamlarından olan Nevevî, Buhârî'nin *Sahîh*'i ni hocalarından semâ edip şerhiyle birlikte okumuş, bilâhare hadislerini şerh etmek ve onlarla ilgili meselelerin üzerinde durmak suretiyle okutmuş, ayrıca da onun üzerine şerh yazmış bir âlimdir. Buhârî üzerine özel emek harcamış ve tabir caizse kafa yormuş bir âlim olması, kendisinin *Sahîh-i Buhârî* üzerine söylediklerini ayrıca önemli kılmaktadır.

Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye dair görüşleri içerisinde tam adının *el-Câmi 'ü'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmihi* olduğu, onu başta Buhara olmak üzere Mekke, Medine ve Basra'da yazdığı, bölümlerinin tertibinin orijinal olduğu, eserinde asıl olarak hükümler çıkarıp bunlara dair deliller zikretmeyi amaçladığı için hadisleri birçok farklı yerde tekrar etme yoluna gittiği, Buhârî'nin *Sahîh*'inde cezm ve temrîz sığa ayırımına özen gösterdiği ile hadislerinden âhâd olanların ilim değil zan ifade ettiğine dair kanaatlerini öne çıkılmaktadır.

Onun *Sahîh-i Buhârî* hakkındaki görüşlerinin önemli bir kısmı başta

¹²⁰ Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 20.

¹²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, 465.

¹²² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/4; Ayrıca bk. Ali el-Kârî, *Masnû'*, 50-51.

İbnü's-Salâh olmak üzere kendisinden önce bu konuda oluşan ilmî birikimle uyum içerisinde. Bununla birlikte *Sahîh*'in bölümlerinin tertibinin orijinalliyi, onun nerede yazıldığına dair çelişkili rivayetleri çözümü ve eserinde asıl olarak hükümler çıkarıp bunlara dair deliller zikretmeyi amaçladığı gibi kimi hususlar, görebildiğimiz kadarıyla, onun gündeme getirdiği konulardır. Ayrıca *Sahîhayn* hadislerinin bilgi değeri meselesinde olduğu gibi kimi zaman kendisinden önceki âlimlerin özellikle de İbnü's-Salâh'ın görüşlerine köklü itirazlar getirmiş ve sadece sahih hadisleri toplayan ilk eserin *Sahîh-i Buhârî* olduğu meselesindeki gibi bazı görüşleri tashih etmiştir. Özellikle *Sahîhayn* hadislerinin bilgi değeri meselesi kendisinden sonra artık onun görüşü dikkate alınmadan işlenmez olmuştur.

Nevevî'nin gözünde *Sahîh-i Buhârî*'nin ayrı bir yeri vardır. O, konuların esasını teşkil eden asıl ve müsned hadislerinin sahih olduğu kanaatiyle uyumlu bir şekilde yöneltilen tenkitlere karşı onu müdafaa etmiş ve bazı âlimlerin ona yaklaşımlarında gördüğü yanlışları eleştirmiştir. *Sahîh-i Müslim*'den daha sahih ve daha faydalı bulduğu Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'ini Nevevî, İbn Hacer'in yorumuna göre, *Sahîhayn* hadislerine yönelik tenkitleri değerlendirme sadedinde Buhârî'ye yönelik olanlarını haklı bulmazken Müslim'e yönelik olan bazıları kabul etmiştir. Bununla birlikte onun Buhârî'yi müdafaa etmesi, *Sahîh*'inde sıhhat zarar vermeyen bazı tasarruflarını tenkit etmesine de engel olmamıştır.

Diğer taraftan Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî*'ye bakışının az da olsa tenkide uğramaktan kurtulamadığı da görülmüştür. Yapılan değerlendirmede daha ziyade lokal olduğu tespit edilen bu tenkitlerin çoğunda haklılık payı olduğu sonucuna varılmıştır. Kanaatimizce bunlar, 'beşer olmanın gereği' olarak görülmelidir.

Netice olarak Nevevî'nin gözünde *Sahîh-i Buhârî*'nin özel bir yerinin bulunduğu, ona yaklaşımının büyük ölçüde kendisinden önceki birikimle uyum içerisinde olduğu, bakışını oluştururken sözü geçen birikimden istifade etmekle birlikte onu olduğu gibi taklit etmeyip bazıları tenkit ve tashih etmek suretiyle süzgeçten geçirdiği ve bazı önemli ilavelerde bulunduğu, onun görüş ve yaklaşımına yönelik de kimi haklı eleştirilerin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Nevevî böylece daha önce *Sahîh-i Buhârî* hakkında oluşan birikimi süzgeçten geçirip kimi katkılarda bulunmak suretiyle kendisine göre insicamlı bir bakış oluşturmaya çalışmıştır.

Son olarak da şuna işaret edilmelidir ki tarih boyunca *Sahîh-i Buhârî*'nin nasıl algılandığının ortaya konulması için gerek klasik gerek modern dönemden daha çok sayıda ilim adamının ona nasıl baktığının tespit edilmesine ihtiyaç vardır. Bu alandaki çalışmaların yeterli bir aşamaya gelmesiyle ancak *Sahîh*'e bakışın oluşum ve gelişimini bir bütün olarak görme imkânı elde edilmiş olur. Bu aynı zamanda *Sahîh-i*

Buhârî yaklaşımında bölgesel farklılıkların yanı sıra klasik ve modern yaklaşımların karşılaştırılıp tahlil edilmesine de imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdülhâlik, Abdülganî. *el-İmâmü'l-Buhârî ve Sahîhuhû*. Cidde: Dâru'l-Menâra, 1405/1985.

Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nüreddîn Ali b. Sultân Muhammed. *el-Masnû' fi ma 'rifeti'l-hadîsi'l-mevzû'*. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1994.

Arâr, Muhammed İsmâ el-Hüseynî. *İthâfî'l-kârî bi-ma 'rifeti cühûdi ve a'mâlî'l-ulemâ' alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Dımaşk: el-Yemâme, 1407/1987.

Avvâme, Muhammed. *Eseru'l-hadîsi's-şerîf fi'htilâfî'l-eimmeti'l-fukahâ' radiyallâhu anhüm*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.

Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhâneddîn İbrâhim b. Ömer, *en-Nüketü'l-vefiyye bi-mâ fi şerhi'l-Elfiyye*. nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1428/2007.

Buhârî, Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts. (İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1315'den ofset)

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.

Dümeycî, Abdullah b. Ömer. "Mukaddime". *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-îmân*. mlf. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. 5-132. b.y.: y.y., 1429/2008.

Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Tahkîku ismeyi's-Sahîhayn ve'smi Câmi'i't-Tirmizî*. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1414/1993.

Ekinci, Ali. *Nevevî'nin (ö. 676/1277) et-Telhîs'indeki Hadisçiliği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Fâryâbî, Ebû Kuteybe Nazar Muhammed. "Mukaddime". *et-Telhîs şerhu'l-Câmî's-sahîh li'l-Buhârî*. mlf. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. 1/9-180. Riyad: Dâru Taybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1429/2008.

Haddâd, Ahmed Abdülazîz b. Kâsım. *el-İmâmü'n-Nevevî ve eserühû fi'l-hadîs ve ulîmihî*. 2. Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek

Lisans Tezi, 1409.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddîsîhâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1422/2001.

İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Muhammed Abdülmuhsin el-Kütübî Sâhibü'l-Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbnü'l-Attâr, Ali b. İbrâhim b. Dâvûd. *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428-2007.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Misrî. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. nşr. Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâs. 36 Cilt. Doha: Vizâtü'l-evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhüddîn eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. nşr. Nûreddin İtr. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1406/1986.

İmamoğlu, Abdullah Taha. "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin el-Feyzü'l-Cârî fî Ta'rîfi'l-Beyzâvî ve'l-Buhârî İsimli Eserinin İncelenmesi". *Balkanlar ve İslâm -Balkanlı Âlimler, Mütefekkirler ve Eserleri*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu vd. 3/583-596. İstanbul: Ensar, 2020.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetü'l-Atîka-Darü't-Türâs, ts.

Kandemir, M. Yaşar, "el-Câmiu's-sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, M. Yaşar, "Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkidlerin Değeri". *Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995, 335-376.

Kâsımî, Cemâleddin. *Hayâtü'l-Buhârî*. Nşr. Muhammed el-Arnâvûd. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1412/1992.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdülhalîm. *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1404/1984.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Erba'üne'n-Neveviyye*. nşr. Kusay el-Hallâk – Enver eş-Şeyhî. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Sübkî ve Mutî'nin Tekmile'si ile birlikte). 20 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fıkr, ts.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim İbnü'l-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*. nşr. Muhammed Osman el-Hoş. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'an*. nşr. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1414/1994.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Ezkâr*. nşr. Abdülkadir el-Arnâvûd. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1414/1994.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Fetâva'l-İmâm en-Nevevî el-müsemmât bi'l-Mesâili'l-mensûre*. nşr. Muhammed el-Haccâr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Hulâsatü'l-ahkâm fî mühimmâti's-sünen ve kavâidi'l-İslâm*. nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallâhu 'aleyhi ve sellem*. nşr. Abdülbârî Fethullah es-Selefi. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1408/1987.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî ilâ nihâyeti kitâbi'l-îmân*. nşr. Abdullah b. Ömer ed-Dümeycî. b.y.: y.y. 1429/2008.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, nşr. Şeriketü'l-ulemâ'. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Sandıkçı, S. Kemal, *Sahih-i Buhari Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *el-Minhâcü's-sevî fî tercemeti'l-İmâm en-Nevevî*. nşr. Ahmed Şefik Demc. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1408/1988.

Şahyar, Ayşe Esra. "Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik' Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 31-49.

Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed. *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. 2 Cilt. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416/1995.

Türcan, Zişan. "Tarihte Buhârî Algılamaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 73-97.

Zâhidî, Hâfız Senâullah. "Ehâdîsü's-Sahîhayn beyne'z-zanni ve'l-yekîn". *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, 18 (1407), 289-327.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

